

KOMJÁTHY MIKLÓS

Hozzászólás Szűcs Jenő „Nándorfehérvár és a parasztság”
című referátumához

A nemzet és haza feudalizmuskori fogalmáról rendezett vitának csupán két első referátumát, Mályuszét és Szűcsét ismerem. Ezek a dolgozatok a rendkívül nehéz és kényes tárgyat pontos elemzéssel, egyúttal azonban szintetikus látással fogták meg, s a vérbeli historikus módszerével dolgozták fel. Erdemben, olyan alaposággal, amelyet — régiesen szólva — az elmemozdító tanulmányok megkövetelnének, sajnos, még e kettővel sem foglalkozhattam. A Szűcs Jenő referátumának olvasása közben támadt gondolataimnak egy-két, szerény megjegyzés formájában mégis hangot adok, mert — érdeklődésemet, korábban vállalt kötelezettségeimből kifolyóan, más problémák foglalván le — belátható időn belül nem tudok jobban elmélyedni a Molnár Erik elvi jelentőségű tanulmányai által kiváltott vita témakörébe.

Szűcs Jenő azt vizsgálta: vajon Hunyadi parasztkatonáit valóban olyan magas hőfokú hazafiság vitte harcba a török ellen, mint ahogyan azt Elekes Lajos jeles Hunyadi-monográfiája megfesti? A kérdésfeltevés természetéből következik, hogy Szűcs a hazafiság, a nemzethez tartozás fogalomvilágának elsősorban *agitatív* elemeire figyelt. Mohács előtti forrásanyagunk csonkasága és szükségképpen egyoldalúsága megoldhatatlannak tűnő feladat elé állítja azt, aki a feudális társadalom életét mozgó erőknek ezt a fajtáját kívánja vizsgálni. Hisz a források a valaha cselekvő embernek lelke mélyén rejlő rugókat, a történet nehezen objektiválható s századokkal később visszapillantó számára még megfoghatatlanabb elemeit alig regisztrálják. Annál elismerésre méltóbb, hogy Szűcs úrrá lett a nehézségeken, s a források mesterei elemzésével és — hogy úgy mondjam — polyfon megszólaltatásával megnyugtató választ adott az igazgató kérdésre: a Hunyadi parasztkatonáit mozgó erők, a gondolatvilágukon uralkodó érzelmei agitatív elemei a kereszténység ideológiájának körébe tartoznak. Tanulmányának ezt a végső megállapítását, a kérdésnek mélyen a múltban gyökerező vizsgálata során sok más, nem kevésbé jelentős következtetés egészíti ki. E megállapítások adatszzerűen igazolták Molnár Erik alapvető tételét: a feudális magyar társadalom hazafiság- és nemzetfogalma nemcsak osztályszínezetű, hanem osztályokhoz kötött, osztályokra töredezett volt. Szűcs eredményeit a további kutatások újabb részletekkel s eddig ismeretlen adatokkal egészíthetik ki, módszeres vizsgálódásait azonban ki lehet és ki is kell terjeszteni a probléma körébe tartozó más kérdésekre is. Legelsősorban arra, hogy a hazafiság és nemzettudat agitatív elemein túl nem voltak-e a nemzet, vagy pontosabban szólva, a magyar feudális társadalom osztályait nagyobb egységbe fogó *közösségtudatnak* olyan *latens* elemei, amelyek ugyan, forrásszerűen igazolható módon, *sohasem mozgósították* a Mohács előtti magyar társadalom egyetlen osztályát sem, de amelyek, szinte csak a tudat küszöbéig emelkedve, a társadalom minden osztályában *éltek*, ha osztályonként és koronként erősen változó intenzitással is.

Szándékosan használtam a nemzetfogalom parafrázisaként a közösségtudat terminusát. Sohasem szabad ui. megfeledkezünk arról, hogy általában a magunk tudatvilágának fogalmi apparátusát használjuk műszerként rég letűnt idők társadalmi jelenségeinek vizsgálatánál és leírásánál. Amikor Elekes azt bizonyítja, hogy Hunyadi parasztkatonáit hazafias lelkesedés vitte a harcba, ha ki nem mondottan is, a polgári nacionalista hazafiság- és nemzetfogalomhoz viszonyítva mondja ezt. (Csak melleleg jegyzem meg: a Hunyadi-monográfia megjelenése idején szinte szükségképpen vetődött vissza messze a múltba az igény, hogy a nemzet fogalmából addig kirekesztettek is részesei legyenek a nagy közösségnek.) Úgy vélem, a Horthy-korszakbeli történetírás vitte helytelen irányba a kutatást, amikor a magyar középkori társadalom nemzettudata és hazafisága vizsgálatánál a *natio*, a *patria* s a velük szinoním szavak elemzéséből indult ki. A modern nemzetfogalom Mohács előtti előzményét, a nemzeti közösség modern fogalma feudális korbéli megfelelőjét nem szabad a koraközépkori latinságnak csak a *natio-patria* szavai

mögött rejlő, gondolati tartalmakban keresni. Szűcs nagyon helyesen állapítja meg, hogy „a XV. századi *natio* . . . semmilyen összefüggésbe nem hozható a XVIII. század vége felé ébredezni kezdő nemzetfogalom *tartalmával*”, mert „. . . a két strukturálisan olyannyira különböző társadalmi alakzat, mint a feudális és a polgári társadalom egyazon *társadalmi fogalmat jelölő szót* nem használhat egyazon értelemben”. Mégis az a benyomásom, hogy még Szűcs Jenő egyik-másik megállapítása mögött is a modern nemzetfogalomhoz való, önkéntelen viszonyítás húzódik meg. Mályusz nyomán, a XV—XVI. századi társadalmi-gazdasági viszonyok kitűnő elemzésével igyekszik meghatározni, hogy a magyar feudális arisztokráciában élhetett-e valamiféle közösségtudat akár a köznemesség jobbmódú elemeivel is. Úgy találja, hogy nem élhetett — s ezért anakronizmusnak tartja a főuraknak a haza elárulásában való elmarasztalását. Ezen a ponton Szűcs tulajdonképpen a magyar marxista történetírás szélsőségesen elítélő álláspontjával száll vitába, amely a polgári történetírás ugyancsak súlyosan elmarasztaló ítélőn túlmenve szinte kivétel nélkül sötét, gyenge jellemű, erkölcsileg alacsony szinten álló főúrral népesítette be a XV. századi magyar történetet. De vajon helyes-e ennyire polarizáltan tenni fel a kérdést? (Most, amikor ezt mondom, csak a két marxista felfogásról szólok s nem érintem Szekfü és Deér nézeteit a magyar nagybirtokosok történeti szerepéről.) Szűcs a XV. századi főurak magatartásának tipikus példájaként hivatkozik Cilleire és párthíveire, akik Nándorfehérvár előtt, a legválságosabb pillanatban tudatos politikai számításból hagyták cserben Hunyadit. „Nem valami mentegethető cselekedet” — fűzi hozzá Szűcs. Miért nem mentegethető? — vehetjük fel a kérdést. Ha valóban úgy van, mint Szűcs megvesztegetően logikus érveléssel bizonyítja, hogy ezek a főurak csak ligák és csoportérdek kategóriáiban gondolkodtak és „szükségszerűen — semmiféle »nemzet« nem létezett számukra” (uo.), akkor legfeljebb valami időtől, tértől és a szereplők tudatától független, természetfölötti, transzcendens etika mérlege mutathatná magatartásukat mentegethetetlennek. Így ítélkezni azonban a történet szereplői felett — történetietlen eljárás lenne. Kétségtelen, hogy Szűcs sem így ítélkezett. Bizonyos mértékig erre enged következtetni a feudális arisztokrácia magatartását elemző fejtegetéseinek egy kitérése is: „Más kérdés, hogy Magyarország *objektív* létérdekeit a katasztrófa szélére sodorták.” (Uo. Kiemelés tőlem—K. M.) Elég talán Brodaricsra és Burgiora hivatkoznom (a kérdés e vonatkozásában nincs különbség a XV. század második s a XVI. század első fele között), hogy a főurak és főpapok *szubjektív* tudata sem volt egészen mentes attól a rossz érzéstől, hogy erkölcsileg helytelenül cselekszenek. Mégpedig nyilvánvalóan nem valami ideális etika mérlegének nyelve billent tudatukban a rossz felé, hanem, ha latensen is, de a lelkükben élő, valamifajta közösség-érzéshez, az együvé tartozásnak valamiféle képzetéhez viszonyítva tűnhetett cselekedetük önmaguk előtt is helytelennek.

A polgári nemzetfogalom előképződményeit talán túlzás nemzetnek nevezni, a polgári nemzettudat vitathatatlanul aktív-agitatív, érzelmi megnyilatkozásainak Mohács előtti megfelelőit történetietlen dolog nemzeti érzéstől fűtött hazafiságnak képzeln. De már magából a tényből, hogy Magyarország nem bomlott tartományokra, következik, hogy *a valóságban meglevő állami egységnek a kortársak tudatában valamiféle adaequat közösségi fogalom*, az együvé tartozásnak valamiféle gondolata *felelt meg*. Középkori okleveleinket olvasva mindenkinek feltűnhetik, hogy az uralkodó osztály országkormányzó tagjaiban, földrajzi értelemben, térkép nélkül is, mily világos képe élt Magyarországnak. Ennek a feudális anarchiát végül is leküzdő, territorialis egységnek sajátos megnyilatkozása volt, hogy már a XIII. század első felére kialakultak a magyar állam területét más országok területétől elválasztó határok. Programszerű élességgel fogalmazta ezt meg az 1298. évi 21. t.c. „Et si aliqua pars regni quocunque titulo, vel colore per quemcunque regum alienata extitisset, teneatur revocare idem dominus rex ad ius regium, ut *regnum Hungariae quasi quoddam ius totum suarum possit partium integritate gaudere*”. (Enchiridion, 194. l.) — A területi-államjogi egység gondolata mellett a népi-nyelvi együvé tartozás gondolatának nagyjából ugyanez időből, a XIII. századból maradt meggyőző bizonyossága: Ricardus barát jelentése a pogány magyarok felkeresésére indult Julianus útjáról. A jelentés részletező előadása az egy nyelvet beszélő („omnino habebant Ungaricum idioma” — Endlicher, 252. l.) pogány magya-

rok és a barát egymásratalálásáról és kölcsönös örvendezéséről a feudális nemzetfogalomnak később, átmenetileg elmosódó jelentőségű elemét, a nyelvi-népi összetartozás gondolatát emeli ki.

Ime, tovább szaporítható adatokkal még jobban is dokumentálható, korai megnyilatkozásaiban itt vannak az *objektív* előfeltételei annak, hogy a XV—XVI. századi feudális arisztokráciánk *szubjektíve*, a saját tudatának mérlegén is felelősnek érezhette magát az ország pusztulásáért. Ahogy Szűcs Jenő magisztrálisan kimutatta a feudális nemzetfogalom osztályokra töredezettségét, úgy az övéhez hasonló módszerességgel kell a további kutatásoknak a társadalmi valóságból kibontaniok azokat a szálakat, amelyek, bármily pókhálószerűen vékonyak voltak is, az osztályellentétek elválasztó szakadékaik át is egybefogták Magyarország lakosságát (*regnicola* — nemzet?, *regnicolaris* hazafiság?) s az együvé tartozás gondolatának apró elemeit építették be valamennyi osztály tudatába. Talán felesleges is hangsúlyoznom, hogy ezzel nem akarom vizsgálódásainkat a modern nemzetfogalom múltba való vetítésének útjaira visszaterelni. Nem lehet vitás, hogy a mi világunk különböző közösségei (mint pl. a natio — nemzet) Mohács előtt is használt terminusának sajátos, korhoz kötött értelme, jelentése volt. Szűcs Jenő, mondhatni, ellenkező célkitűzésű (mert a közösségi tudatnak éppen nem minden osztállyal közös elemeit vizsgáló) tanulmánya is utal a modern nemzetfogalom feudális előzményének társadalmi feltételeire. Fejtegetéseinek egyik részlete a köznemesi nemzetfogalom kialakulásának előadása és funkciójának meghatározása. Idevágó elemzésének eredményeit előljáróban summázva hangsúlyozza, hogy a köznemesség rendi, politikai, nemzet- és hazafogalmát a „prelati et barones” nemesak, hogy használták, hanem azokat „így, vagy úgy” magukévá is tették. Szerény véleményem szerint az már más kérdés, hogy e közkezen forgó fogalmak kialakításához és kidolgozásához különösebb érdekek nem fűződtek. Mint ahogyan az is másodrendű tény, hogy a köznemesi nemzetfogalom sajátos komplexusa úgy, ahogyan az teljes részletességében Werbőczynél lép elének, nem a valóság tükrözése volt, hanem program. Mégis minden negatívuma, kizárólagosságra törekedése, osztályönzése ellenére, voltak olyan elemei, amelyek — mint Szűcs is koncedálta — jelentkeztek az uralkodó osztály legfelső rétegének tudatában is.

Ez csupán egy szál, mégpedig nagyon vékonyka szál, amely a fő- és köznemesség között fonódott, mégis arra utal, hogy az osztályellentéteken túl egy nagyobb közösségbe (pontosabb kifejezés híján mondjuk: nemzetbe) tartozás fogalmának halvány kontúrjai kirajzolódttak a feudális uralkodó osztály minden rétegének tudatában. A további kutatásoknak azt kell vizsgálniok: mik voltak e nagyobb közösség tudatbeli tükröződésének társadalmi-gazdasági feltételei. Nem lesz könnyű feladat, de, gondolom, bőven megéri a fáradságot, hisz ily módon juthatunk el a polgári nemzetfogalom adaequat feudális előzményének pontos ismeretéhez.

Mielőtt Szűcs Jenőnek a Hunyadi-kori parasztsággal kapcsolatos megállapításaira reflektálnék, röviden hadd hívjam fel a figyelmet két apróságra. Az egyik az, hogy Bartoniek Emma („A királyi hatalom eredetéről”. Századok, 1936. 494. l.) szerint az 1505-ös rákosi végzés nem Werbőczy műve. Bartoniek részletesen nem indokolt állítása igazát talán éppen Szűcs koncepciójának összefüggésében lehetne lemérni. — A másik a *regnum-patria* fogalom pár érdekes jelentkezése az 1231. évi törvény 16. cikkében: „Si vero exercitus super regnum venerit, universi et singuli ad defensionem patriae contra inimicos se opponere teneantur.” Az Aranybulla megfelelő cikkéből a patria szó, sőt még szinonímája is hiányzik. (7. cikk: „Si vero ex adversa parte exercitus venerit super regnum, omnes universaliter ire teneantur” — *Enchiridion*, 136. l.) Véletlen-e ez az eltérés, vagy, amint valószínű, nem véletlen, s ebben az esetben mi az oka, csak gondos történeti és filológiai elemzés döntheti el. Talán éppen, mint az előbb említett kérdést is, a problémának Szűcs koncepciója keretében való vizsgálata. Az érzelmi színezetű patria-nak és az államterület objektív fogalmát jelölő regnum-nak egy szinten szereplése a szőnyegen forgó kérdés szempontjából nem jelentéktelen adat, s közelebb vihet bennünket a feudális hazafogalom tartalmának pontosabb meghatározásához.

Szűcs Jenő, éppen tulajdonképpeni problémája (nevezetesen, hogy mi lehetett a Hunyadi parasztjait mozgósító erő 1456-ban) minél sokoldalúbb megvilágítása érdek-

ben behatóan foglalkozott a kereszténység s ezen belül Magyarországnak a kereszténység védpajzsaként szereplése kérdésével. Szerinte az utóbbi fogalom Aeneas Sylviustól kölcsönződött át a magyar szóhasználatba. Zárójelben említi, hogy IV. Bélának IV. Ince pápához intézett levelében szereplő hasonló gondolat kontinuitására nincsen adat. Valóban nincs, de ennek csupán az lehet az oka, hogy e gondolat megszületésének és megfogalmazásának alapjául szolgáló sajátos társadalmi-politikai-katonai helyzet sem volt kontinuos. Kétségtelennek tarthatjuk, hogy az egyetemes európai keresztény világszemléletnek, alapállományában századokon át alig módosuló, gondolatkinése hasonló helyzetekre (a XIII. században a tatár, a XV. században a török veszedelemre) hasonló frazeológiával reagált. Még csak az sem áll, amit, Elekes megállapítását magáévá téve, Szűcs is vall, hogy a kereszténységre hivatkozás a XV. századi, magyar humanistáknál (jelesen Vitéznél) mintegy elsősül „már a vallási elemnél tágabb értelmet is nyer: Európa, amelyet közös kultúra köt egybe egy más, barbár kultúrával szemben,” ti. ez a gondolat is pontosan ebben a formában, pontosan ebben az összefüggésben és pontosan így fogalmazva megvan már Béla gyönyörű levelében is. Sőt megvan a pogány veszedelemtől való félelem mellett az eretnekekkel szemben szükséges védekezés gondolata is. („... contra totam Christianitatem... contra totam Europam... contra paganos et schismaticos ad defensionem regni nostri et fidei christianae... pro defensione fidei et utilitate publica” stb... Enchiridion, 163—166. l.) A magyar okleveles anyag jóformán teljesen kiaknázatlan arengakincsének módszeres feltárása és H. Fichtenau nyomán az európai arengaanyaggal való egybevetése ennek a közös európai-keresztény gondolatkörnek számos érdekes részletét, esetleg társadalmi gyökereit is feltárná. Anélkül, hogy ezeknek a további kutatásoknak elébe akarnék vágni, legyen szabad így summáznom megfigyeléseimet: *a kereszténységnek* már századokkal a humanizmus előtt *a pusztán vallásinál jóval tágabb jelentése volt.* (Egyetemes európai viszonylatban ui. a IV. Bélánál jelentkező gondolatot egy, Nyugaton már nyilván jóval korábban kialakult eszmevilág megkésett hullámgyűrűjének kell tekintenünk.)

Szűcs Jenő adatról-adatra haladó, a kérdés legjelentéktelenebb vonatkozását is gondosan latolgató tanulmányának végső eredménye az, hogy Hunyadi parasztkatonáit Nádorfehérvár alá a feudális parancson túl nem valami hazafias lelkesedés, hanem egyedül és kizárólag a vallásos érzés vitte. Itt és csakis itt lehet keresni — mondja — az ideológiai mozgatóerőt. A világraszóló diadallal végződő harcnak eszmei célt és értelmet a vallási elemen túl — szerinte — legfeljebb a szülőföldnek tértől és időtől független, a XIX—XX. századi hazaszeretettel nem azonos szeretete adhatott.

De mi volt ez a vallási elem? Nyilván a kereszténységnek abból a gondolatvilágából sarjadt, amelyet Szűcs tanulmánya oly sokoldalúan igyekezett jellemezni, s amely sajátos csonkulásokkal, tartalmi módosulásokkal, talán lényegében is megmásulva élhetett a XV. századi magyar parasztok lelkében. Szűcs sem tudta, de minden bizonnyal soha senki sem fogja tudni megmondani: milyen is volt pontosan ez a paraszti válfajú kereszténység-gondolat? Erre a kérdésre ui. forrásainkban választ hiába keresünk. A végső konklúziókat tekintve tán nem is lényeges, hogy választ kapjunk a különben rendkívül érdekes és izgató kérdésre. Lényegesnek azt tartom — s ez, úgy gondolom, a fentebbi utalások nyomán világos is —, hogy a *kereszténységnek* a XV. századi uralkodó osztályok, főképp a parasztságot mozgósító papok tudatában élő fogalma *több volt és más volt*, semhogy azt valami tisztán vallási gondolatnak lehetne minősíteni. Attól kezdve, hogy a sátorban lakással szemben a kőépületekben lakást „more Christianorum” életnek mondták (IV. László kun törvénye 1279-ből, Enchiridion. 177. l.) egészen az Európa-gondolatig sok minden húzódott meg a kereszténység szava mögött. A fogalmi változásokra számos adatot idézhetnénk a Mohács előtti századok okleveles és más forrásaiból. Egyébként is ismert dolog, hogy koronként mást és mást, de valójában talán soha sem jelentette pontosan azt, amit e vallás megalapítójáról krisztusi, vagy eszmevilágának első megfogalmazásáról evangéliumi kereszténységnek szoktunk mondani. Óseredeti tisztaságában a kereszténység sohasem volt tömegeket mozgósító erő (talán a mi szempontunkból közömbös őskeresztény társadalmat kivéve). Ami a kereszténységben agitatív erő volt, az mindig e fogalomnak korhoz, társadalomhoz kötött, *járulékos* elemeiből sugárzott ki.

A mi problémánkhoz visszatérve, szinte biztosan merem állítani, hogy amiképpen

a feudális uralkodó osztályok tudatában a kereszténység egyet jelentett Európával, úgy zsugorodhatott a kor parasztjainak szellemi szemhatárán a fogalom a haza, a szülőföld szűkebb ideájává. A hazafiság modern gondolatának az ilyen értelmű kereszténység volt sajátos, feudális megfelelője. Hunyadi parasztkatonáinak hazafisága persze nem volt valami modern, nacionalista hazafiság. Jobb szó híján, a történelmi tényeket pontosabban tükröző fogalom kialakításáig — mondhatjuk: feudális-keresztény hazafiság volt.

Szűcs Jenő a Molnár Erik által magas elvi szinten felvetett, nagyjelentőségű problémákat a Mohács előtti századokra megnyugtató módon megoldotta. A kérdéskomplexust ebben a vonatkozásban (ti. a nemzetfogalom osztályokra töredezettsége tekintetében) lezártnak lehet tekintenünk. Annál kívánatosabb azonban, hogy finom társadalomtörténeti módszereivel tovább folyjék a kutatás, többek között azokban az irányokban is, amelyekre előző, szerény megjegyzéseimben utaltam.